

OLMOSHLARNING DISKURSIV-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI VA NUTQIY MULOQOTDAGI O‘RNI

Mamajonova Gulnihol G'ulomiddin qizi

Ichki ishlar vazirligi Farg'ona akademik litseyi ingliz tili fani o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur tezisda olmoshlarning diskursiv-pragmatik xususiyatlari, ularning nutqiy muloqot jarayonida mazmunni shakllantirish, kommunikativ maqsadni ifodalash hamda suhbat ishtirokchilari o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Olmoshlarning referensial, deytik, anaforik va kataforik imkoniyatlari, shuningdek, ularning kontekstga bog‘liq holda turli pragmatik ma’nolarni yuzaga chiqarishi yoritiladi. Olmoshlarni faqat grammatik birlik sifatida emas, balki diskursning izchilligi, yaxlitligi va kommunikativ samaradorligini ta’minlovchi muhim lisoniy vosita sifatida o‘rganish zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: olmosh, diskurs, pragmatika, nutqiy muloqot, deytis, referensiya, anafora, katafora, kommunikativ strategiya, kontekst.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda til birliklarini faqat struktur-grammatik xususiyatlari asosida emas, balki ularning real nutqiy vaziyatda qanday vazifa bajarishi, kommunikativ maqsadni amalga oshirishda qanday imkoniyatlarga ega ekanligi nuqtayi nazaridan o‘rganish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Shu jihatdan olmoshlarning diskursiv-pragmatik xususiyatlarini tadqiq etish til tizimi, nutq faoliyati va insonlararo muloqot o‘rtasidagi munosabatlarni chuqurroq anglash imkonini beradi.

Olmoshlar an’anaviy grammatikada predmet, shaxs, belgi yoki miqdorga ishora qiluvchi, ularning nomini bevosita ifodalamaydigan so‘z turkumi sifatida izohlanadi. Biroq ularning nutqdagi vazifasi grammatik o‘rinbosarlik bilan cheklanmaydi. Olmoshlar suhbat ishtirokchilarini aniqlash, oldingi yoki keyingi fikrga ishora qilish, axborotni ixcham ifodalash, mavzu davomiyligini saqlash va so‘zlovchining kommunikativ munosabatini namoyon etishda faol ishtirok etadi. Demak, olmoshlarning mohiyatini to‘liq ochib berish uchun ularni diskurs va pragmatika doirasida kompleks o‘rganish talab etiladi.

Asosiy qism

Diskursiv-pragmatik yondashuvda olmoshlarning ma’nosi muayyan nutqiy vaziyat, kommunikativ maqsad va suhbat ishtirokchilarining o‘zaro munosabatlari bilan uzviy bog‘liq holda talqin qilinadi. Bir xil olmosh turli kontekstlarda turlicha ma’no nozikliklarini ifodalashi mumkin. Masalan, “Men bu masalani o‘zim hal qilaman” gapida *men* olmoshi so‘zlovchini ko‘rsatsa, *o‘zim* olmoshi harakatning aynan so‘zlovchi tomonidan mustaqil bajarilishiga urg‘u beradi. Ushbu birliklar nafaqat grammatik munosabatni, balki so‘zlovchining mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishga doir pragmatik pozitsiyasini ham ifodalaydi.

Olmoshlarning muhim diskursiv xususiyatlaridan biri deytis, ya’ni nutq vaziyatidagi shaxs, makon va vaqtga ishora qilish hodisasidir. Kishilik olmoshlari nutq ishtirokchilarini,

ko‘rsatish olmoshlari esa predmet va hodisalarning muayyan vaziyatdagi o‘rnini aniqlashtirishga xizmat qiladi. Masalan, “Men sizga buni hozir tushuntiraman” gapida *men* so‘zlovchini, *siz* tinglovchini, *buni* muayyan axborot yoki predmetni, *hozir* esa nutq momentiga bog‘liq vaqtni anglatadi. Mazkur birliklarning mazmuni faqat lug‘aviy ma’no orqali emas, balki real kommunikativ vaziyat asosida aniqlanadi.

Olmoshlarning diskursni shakllantirishdagi yana bir muhim vazifasi anaforik va kataforik bog‘lanishlarni yuzaga chiqarishidir. Anaforik qo‘llanishda olmosh avvalgi nutqiy birlikka ishora qiladi: “Dilshod ilmiy maqola tayyorladi. U maqolasini konferensiyaga taqdim etdi”. Bu misolda *u* olmoshi oldingi gapdagi Dilshod nomiga qayta ishora qilib, matnning semantik yaxlitligini ta’minlaydi. Kataforik qo‘llanishda esa olmoshning mazmuni keyingi kontekst orqali aniqlashadi: “Buni hech kim kutmagan edi: tadqiqot natijalari yangi ilmiy qarashni yuzaga chiqardi”. Bu holatda *buni* olmoshining referenti keyingi qismda ochib beriladi. Har ikki hodisa matndagi axborotning izchil taqsimlanishi va gaplararo semantik munosabatlarning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Pragmatik nuqtayi nazardan, kishilik olmoshlarining qo‘llanishi ijtimoiy masofa, hurmat, yaqinlik, jamoaviylik va shaxsiy mas’uliyat kabi munosabatlarni ifodalashda ham muhim o‘rin tutadi. O‘zbek nutqiy muloqotida *siz* olmoshining hurmat shaklida qo‘llanishi suhbatdoshga nisbatan ehtiromni bildiradi. *Biz* olmoshi esa kontekstga qarab muayyan jamoaga mansublikni, umumiy mas’uliyatni yoki so‘zlovchining boshqalarni ham o‘z fikriga jalb etish strategiyasini ifodalashi mumkin. Masalan, “Biz bu masalani birgalikda hal qilishimiz kerak” jumlasida mazkur olmosh hamkorlik va umumiy maqsad g‘oyasini kuchaytiradi.

Shuningdek, olmoshlar nutqiy ta’sirchanlikni oshirish, fikrni ta’kidlash va kommunikativ strategiyani amalga oshirish vositasi sifatida ham namoyon bo‘ladi. “Har kim o‘z vazifasini mas’uliyat bilan bajarishi lozim” gapida *har kim* birikmasi mas’uliyatning umumiyligini bildiradi, *o‘z* olmoshi esa harakat subyekti bilan unga tegishli vazifa o‘rtasidagi munosabatni aniqlashtiradi. “Kimdir bu masalaga boshqacha yondashishi mumkin” jumlasida esa *kimdir* olmoshi shaxsni aniq nomlamasdan, noaniq referentni ifodalash orqali fikrning ehtiyotkorlik bilan bayon qilinishiga xizmat qiladi.

Olmoshlarning pragmatik talqinida kontekstning ahamiyati alohida e’tiborga loyiq. Chunki olmoshning referenti, kommunikativ vazifasi va hissiy-uslubiy bo‘yog‘i ko‘pincha oldingi nutq, keyingi axborot, so‘zlovchining maqsadi hamda suhbatdoshlarning umumiy bilimlari asosida belgilanadi. Shu sababli olmoshlarni tadqiq etishda semantik, sintaktik, pragmatik va diskursiv tahlil usullarini o‘zaro uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiqdir.

XULOSA

Olmoshlarning diskursiv-pragmatik xususiyatlarini o‘rganish ularning til tizimidagi grammatik vazifalarini chuqurroq anglash bilan birga, real muloqot jarayonidagi kommunikativ imkoniyatlarini aniqlashga ham xizmat qiladi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, olmoshlar shaxs, predmet va hodisalarga ishora qilish, matnning semantik yaxlitligini ta’minlash, axborotning izchil taqsimlanishini boshqarish hamda so‘zlovchining kommunikativ pozitsiyasini ifodalashda muhim vosita hisoblanadi.

Olmoshlarning deytik, anaforik, kataforik va pragmatik xususiyatlari ularning ma’nosi kontekst bilan uzviy bog‘liqligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, kishilik olmoshlarining hurmat, yaqinlik va jamoaviylikni ifodalashdagi imkoniyatlari o‘zbek nutqiy muloqotining milliy-madaniy xususiyatlarini yoritishda muhim nazariy ahamiyatga ega.

Shunday qilib, olmoshlarni diskursiv-pragmatik jihatdan o‘rganish zamonaviy o‘zbek tilshunosligida grammatik birlik, nutqiy faoliyat va kommunikativ maqsad o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlashtirishga yordam beradi. Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlarni korpus lingvistikasi, tabiiy nutq materiallari va qiyosiy tahlil asosida kengaytirish olmoshlarning funksional-semantik imkoniyatlarini yanada chuqurroq ochib berishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Austin, J. L. *How to Do Things with Words*. — Oxford: Clarendon Press, 1962.
2. Levinson, S. C. *Pragmatics*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
3. Halliday, M. A. K., Hasan, R. *Cohesion in English*. — London: Longman, 1976.
4. Yule, G. *Pragmatics*. — Oxford: Oxford University Press, 1996.
5. Lyons, J. *Semantics*. Vol. 2. — Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
6. Mahmudov, N., Nurmonov, A. *O‘zbek tilining nazariy grammatikasi*. — Toshkent: O‘qituvchi, 1995.

Science
Publication